

ELEKES TIBOR

A településhálózat és a közigazgatás változásainak néhány jellemzője Hargita megye délnyugati részében, 1333-tól napjainkig

Bevezetés

A Keleti-Kárpátok térsége, és ezen belül a Székelyföld településhálózatának kialakulása és több évszázados fejlődése, sajátos arculatot mutat. A Háromszéki-medence falvainak, városainak közel 2/3-a a medence peremén helyezkedik el. A Csíki-medence községeinek több mint fele az Olt folyó közelében található. A Gyergyói-medence településhálózata a mocsaras területek lecsapolásának függvényében változott. A fentiekől gyakran eltérő vonásokkal rendelkezik a Keleti-Kárpátok vulkáni vonulatától nyugatra található, a fent említett hegyközi medencéktől eltérő földtani, domborzati, hidrológiai, éghajlati és életföldrajzi sajátosságokkal rendelkező, az Erdélyi-medence peremövezetéhez tartozó területek településhálózata.

A legtöbb településmodellben (Cucu V., 1972; Mendöl T., 1963; Princz Gy., 1922; Tóth J., 1981) a természeti tényezők mellett fontos szerepet játszanak a társadalmi, gazdasági és műszaki szempontok. Ez a modell érvényesült Hargita megye délnyugati részén, a hajdani Udvarhelyszék területén is.

Az említett négy tényező mellett, a közigazgatás változásaiban gyakran a politikai viszonyok erőteljes érvényesülése észlelhető.

Földrajzi elhelyezkedés, természeti viszonyok

A Hargita megye délnyugati részét magában foglaló Udvarhelyszék, a későbbi Udvarhely megye területe, az Erdélyi-medence keleti részében helyezkedik el, a Hargita-hegység nyugati előterében. Északkeleten a Hargita 1200–1800 m magas gerincéig húzódik, északnyugaton a Kis-Küküllő völgye, illetve vízválasztója határolja, délen a

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

Persányi-hegységen túl, az Olt völgyéig terjed, délnyugaton, az Erdélyi-medence központi részéhez tartozó Küküllők-dombvidéke keleti pereméig, a Székelyvécke–Héjasfalva–Erked–Székelyzsombor vonalig terjed.

A felszín mai képe, a terület szerkezete és a részt vevő földtani képződmények fő vonásai alapján, északkeletről délnyugat irányba, a Görgényi-Hargita újharmad-negyedidőszaki vulkáni kúpvonulatától az andezites vulkáni fennsíkron át, a túlnyomórészt pannon üledékekkel borított dombvidék és medencék szintjéig több jellegzetes tájegységet különítettünk el.

A közel 3000 km² kiterjedésű terület lépcsőzetesen alacsonyodik a Hargitától a Küküllők-dombvidéke irányába: az 1200–1800 m magasságban elhelyezkedő kúpvonulat és a 900–1000 m-es, egyenletes felszínű vulkáni fennsík alkotják az első két, legmagasabb morfológiai szintet. A fennsík szomszédságában található 600–1000 m magas dombok, az 500–600 m magasságban elhelyezkedő nyugat, délnyugat és dél irányú szélesebb völgyszakaszok (Nagy- és Kis-Küküllő, Nagy- és Kis-Homoród völgye stb.), és medencék (Udvarhelyi-, Sóvidéki-, Baróti-medence stb.) fokozatosan veszítenek magasságukból délnyugat felé, az Erdélyi-medence központi része felé.

A domborzati egységek, morfológiai szintek jellegzetes élővilággal és talajtípusokkal rendelkeznek. Évszázadokon át, e terület legfontosabb „természeti erőforrását” és egyik legfontosabb gazdasági tényezőjét, a természetes növényzetet képező lombos-, vegyes- és fenyőerdők képezték. Övezetes elhelyezkedésük, gazdasági, társadalmi jelentőségük napjainkban is észlelhető.

A településhálózat kialakulása és a közigazgatási viszonyok változásainak rövid történeti áttekintése

A településhálózat kialakulását és változásait, valamint a közigazgatási viszonyokat tér- és időkeresztmetszetben tanulmányoztam 1333-tól napjainkig. Az adott természeti feltételek mellett kialakult településhálózatot és a közigazgatás változásait, a rendelkezésemre álló történelmi és földrajzi adatok, információk, térképek és helynévtárak felhasználásával 18 térképen összegeztem.

Az első írásos dokumentumok 1333–1334-ben 43 adófizető plébániát említenek a későbbi Udvarhelyszék területén. (Ugyanakkor közismert, hogy a települések száma ennél jóval nagyobb volt.) A tizedjegyzékben említett települések döntő többsége, és valószínűleg a korabeli úthálózat, a délnyugati, déli folyásirányú szélesebb völgyekhez kapcsolódik: az említett falvak negyede a Nagy-Küküllő árterületén alakult ki. A településsűrűség csökken a Persányi-hegység, illetve a Kis-Küküllő vízválasztója irányában. Feltűnően magas az említett települések sűrűsége a Baróti-medence északi részében, a későbbi Bardóc-fülszék területén.

Évszázadok során, a Székelyföld rurális térségeiben és falusi településeinek életében, a mezőgazdaság (elsősorban az állattenyésztés) és az erdőgazdálkodás a fejlődés meghatározó tényezőiként léteztek. A kedvező földrajzi elhelyezkedésű, jó megközelítésű falvak gyorsabban fejlődtek, kiemelkedtek a többiekhez képest, gyarapodott népességszámuk. A falvak gazdasági és demográfiai jelentőségére egy viszonylagos rálátást ad az egyes plébániák által fizetett adó mennyisége. Ennek függvényében, a ko-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

rabeli Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, Bögöz és Homoródszentmárton lehetnek fontosabb központok.

1567-ben a korabeli összeírásban háromszor több falu szerepelt, mint 1334-ben. A vulkáni plató kivételével (ahol ekkor még csak 2 falut említenek), a mai településhálózat nagy részének létezését a dokumentumok is igazolják. Elsősorban a földrajzi elhelyezkedésnek köszönhetően, a későbbi történelmi események sem okoztak jelentősebb változásokat a kialakult településhálózatban. Az 1567-ben összeírt falvak egy része lejtőkön, vízválasztókon helyezkedik el.

A korabeli rurális térségek településföldrajzát nagymértékben a világi és az egyházi hatalom uradalmi-gazdálkodási szerkezete határozta meg. A korabeli közigazgatás, a hagyományos székelyföldi közigazgatási rendszerbe illeszkedve, Udvarhelyszéken belül Keresztúr- és Bardóc-fiúszékeket különíti el és jelzi a Nagy-Küküllő völgyében elhelyezkedő Székelyudvarhely mezőváros központi közigazgatási, gazdasági és politikai szerepét.

Az 1614-es összeírás – két kivétellel – ugyanazokat a településeket tartalmazza, mint a 47 évvel korábbi dokumentum. Székelyudvarhely, a hozzácsatolt két faluval (Gyárosfalva, Szentimrefalva) Udvarhelyszék legnépesebb és legfontosabb települése lett (174 család). A legnépesebb községek: Etéd (123 család), Homoródalmás, Siklód, Székelyderzs és Siménfalva (93–81 összeírt családdal).

Az 1700-as évek elejére, 150 év alatt, eggyel gyarapodott a terület falvainak száma: a korábbi Sófálvából Alsó- és Felsősfálva jött létre. 1703-ban Székelyudvarhely mezőváros mellett 8 járást említenek a dokumentumok. A korabeli szék-járás-község közigazgatási rendszerben a járásbeosztás többször változott. Az 1848 utáni katonai közigazgatás időszakától elteltéig, a megye-járás-község közigazgatási rendszer érvényesült a két világháború közti időkig.

1753-ban Udvarhelyszék települései két adószedő kerületben szerepeltek, a közigazgatási járások és gazdasági (adószedő) kerületek nem voltak azonosak. Az 1784–87-es népszámlálás Székelyudvarhely mezővárost (2584 lakos), Oláhfalut (1744), Zetelakát (1597), Sófálvát (1555), Lövétét, Homoródalmást, Etédet és Korondot (1050–1180 lakos) találta a legnépesebb településeknek.

Érdekes, hogy a II. József-féle közigazgatási rendszerben szereplő, a korábbi Udvarhelyszék és Csíkszék területéből kialakított Udvarhely megye, kisebb módosításokkal a mai Hargita megye területén jött létre.

Az 1848 előtti évtizedekben, a korábbi évszázadokból örökölt településhálózatot 10 járásba osztották. A járások közül többet a természeti adottságok, a földrajzi viszonyok függvényében alakították (pl. a két Homoród falvait két járásba sorolták, az Udvarhelyi-Sóvidék és a Felső-Nyikómente egy járást alkotott, Bardóc-fiúszék a Baróti-medence északi részét foglalta magában).

1848 után a katonai közigazgatási rendszert többnyire a politikai tényezők alakították. A katonai kerület–körzet-járás beosztás sajátos közigazgatási rendszert jelentett. A korábbi Udvarhelyszék és Keresztúr-fiúszék alkotta az Udvarhelyi körzetet, míg Bardóc-fiúszéket 9 háromszéki és 4 Felső-Fehér vármegyei faluval a Sepsiszentgyörgyi körzet Baróti járásába sorolták. 1854-től a korábbi Udvarhelyszék északnyugati részét (a Kis-Küküllő vízgyűjtőjéhez tartozó 19 községet és a Gagy patak felső folyása mentén elhelyezkedő Énlakát) a Marosvásárhelyi kerület Makfálvi járásához csatolták.

Erdélyi Magyar Adatbank

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

Udvarhely megyét Udvarhelyszék „kibővített” területén hozták létre. A korábbi Segesvár- és Köhalmoszék 7 falujával gyarapodott új közigazgatási egység járásainak kialakításakor a korábbi közigazgatási struktúrákat vették figyelembe.

1900-ban, Székelyudvarhely rendezett tanácsú városnak 8000 lakosa volt. A második legnépesebb település, Zetelaka, 4000 lakossal rendelkezett. 3000–3500 lélekszámú települések: Székelykeresztúr, Korond, Lövete és Oroszhegy. 2100–2400 között volt a lakosságszám Parajdon, Homoródalmáson, Felsősófalván és Szentegyházsoláhfaluban. A korabeli Udvarhely vármegye 135 településéből 103-ban a lakosság száma nem haladta meg az 1000 főt, 9 faluban 200-nál kevesebb személy lakott.

A fejlődő gazdaság, a megváltozott társadalmi viszonyok és az infrastruktúra kiépítésének hatása nyomon követhető a közigazgatási viszonyok változásában is. Az 1910-ben kialakított Parajdi járás a tágabb értelemben vett Udvarhelyi-Sóvidéket foglalta magába. Az itt található só több évszázadon át elsődleges gazdasági tényezőként létezett. Az itt kialakult sókarszt-tavak, az 1850-es évektől a gyógyiszapok és vizek gyógyító hatásainak felhasználása e kistáj gazdasági struktúrájának ártértékelődését, turisztikai és gazdasági szerepének felerősödését eredményezte. A megváltozott gazdasági, társadalmi tényezők befolyásolták az infrastruktúra fejlődését (pl. a vasút megépítése Parajdig).

A természetes növényzet – túlnyomórészt lombos-, vegyes- és fenyőerdők – a településhálózat fejlődésével párhuzamosan húzódott vissza keleti irányba. A XIX. század közepétől, a gazdaság és az infrastruktúra fejlődése, a fa kitermelésének és feldolgozásának kedvező feltételeként jelentkezett e térségben. Ekkor alakultak ki a vulkáni fennsík fakitermelő-állattenyésztő szörvényfalvai.

A két világháború között a megye és a még létező járással mellett egy új közigazgatási szintet hoztak létre, az egy központi faluhoz tartozó falucsoportokat, községeket (a megye falvait 52 községközpont köré sorolták). 1930-ban Udvarhely megyéhez csatoltak 9 Kis-Küküllő menti falut, így a megye területe meghaladta a 3000 km²-t. Székelyudvarhely továbbra is megőrizte központi közigazgatási, művelődési, gazdasági szerepét.

A második világháború után új közigazgatási rendszert alakítottak ki. A korabeli gazdasági körzetelmélet szerint, a gazdaság térszerkezete határozza meg a társadalom területi tagolódását, így a gazdasági körzetek jelenthették azt a térbeli alapot, melyre a közigazgatási beosztás felépíthető. Az új közigazgatási rendszer a községek (falucsoportok), rajonok és tartományok szintjén valósult meg. Ekkor a korábbi Udvarhely megye központi része Udvarhely rajont képezte. 1952-ben a Magyar Autonóm Tartományhoz tartozó Udvarhely rajonhoz csatolták a korábbi Udvarhelyszék Bardóc-füűszékének északnyugati részét. 1956-ban Udvarhely rajon mellett megalakult a korábbi Keresztúr-füűszék területét magában foglaló Székelykeresztúr rajon. 1960-tól ismét egy rajonhoz, Udvarhelyhez tartozott a korábbi Udvarhelyszék központi része (a korábbi Székelykeresztúr rajonnal). Bardóc-füűszék falvai ekkor kerültek végképp a Sepsiszentgyörgy központú közigazgatási egységhez.

A háború után elkezdődött iparosítás elsősorban a városokat érintette, az ipari termelés nem okozott túlzott változásokat a térség természeti környezetében. Ugyanakkor a rurális térségből jelentős számú lakosság vándorolt a közeli városokba, az ipari beruházások mellett létesített lakótelepekre. 1948–1977 között a városok lakosságszáma jelentősen gyarapodott: Székelyudvarhelyen 10 ezerrel 29 ezerre, Székelykeresztúron 5 ezerrel 7 ezerre, Szentegyházán 4 ezerrel 6500-ra növekedett a lakosok

Erdélyi Magyar Adatbank

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

száma. A falvak túlnyomó többségében továbbra is fennmaradt a mezőgazdaság, kisebb mértékben az erdőgazdálkodás vezető szerepe.

Az 1950-es, 1960-as években nyilvánították faluvá a Görgényi-Hargita vulkáni fennsík szórványfalvait, bokortanyáit, így alakult ki a Hargita megye délnyugati részét képező, korábbi Udvarhelyszék–Udvarhely megye településhálózatának mai arculata.

1968-tól, a napjainkban is érvényben levő átszervezés után, a korábbi tartományokból kisebb közigazgatási egységeket, megyéket alakítottak ki. A korábbi Csík, Gyergyó, Udvarhely és részben Maroshévíz rajonok, a Csíkszereda központú Hargita megyét alkotják. Az 1990-es évekig lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatok hatására, a kedvezőtlen termőhelyi adottságú, az infrastruktúra alacsony kiépítettségével jellemezhető kistájak, települések háttérbe szorultak, elmaradottságuk tovább fokozódott. A kilencvenes években tovább mélyült a települések közti különbség. A jobb pozíciójú települések helyzete stabilizálódott, több esetben javult: a térség három városában és a szomszédos községekben (pl. Felsőboldogfalva, Fenyéd), az idegenforgalom térségeiben (pl. a Székely-Sóvidék településeinek nagy része), a fejlettebb infrastruktúrával, dinamikusabb gazdasági növekedéssel jellemezhető községekben (pl. Farkaslaka, Székelyszentlélek, Malomfalva, Bögöz). A térség falusi településeinek többségében viszont az előregedés, az alacsony gazdasági teljesítőképesség a jellemző, sok esetben a település leépülésének jegyei is megfigyelhetők. A terület három városa a gazdasági szerkezetátalakítás időszakát éli. A térség tőkebefektetéseinek jelentős része, a beruházások többsége Székelyudvarhelyen összpontosul.

1992-ben Székelyudvarhely lakossága közel 40 ezer volt, Székelykeresztúron 10 és fél ezer, Szentegyházán 7 ezer 600 személy lakott. Korondon több mint 5 ezer, Zetelakán 4 ezer, Lövétén és Parajdón több mint 3 ezer, Máréfalván és Kápolnásfalun több mint 2 ezer főt írtak össze. 12 falu lakossága meghaladta az ezer főt, 107 településen kevesebb mint ezer személy élt (ebből 40 falu lakossága 200 fő alatt volt).

Jelenleg egy municípium (Székelyudvarhely), két város (Székelykeresztúr és Szentegyháza) és 22 községközpontoz tartozó 125 falu alkotja Hargita megye délnyugati részének településhálózatát.

Összegzés

A hajdani Udvarhelyszék, későbbi Udvarhely vármegye településhálózatának és közigazgatási viszonyainak változásait bemutató, általam szerkesztett és készített 18 térkép:

- egy része eddig nem közölt adatokat, történelmi, közigazgatási információkat összegez: Udvarhelyszék járásai 1703-ban, adókerületek 1753-ban;
- más része ismert adatokat tartalmaz, a történelmi folyamatokat meghatározó információkat szintetizálja: 1333-as, 1567-es térképek;
- tartalmazza az 1800-as évek után készült térképek olyan átszerkesztett változatait, amelyek szemléltetik a közigazgatási és településföldrajzi folyamatok udvarhelyszéki, Udvarhely megyei, délnyugat Hargita megyei sajátosságait.

A mindenkori közigazgatás figyelembe vette a domborzati, természeti adottságokat, a táj jellegét. Az új közigazgatási egységek kialakításánál, változásainál gazdasá-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

gi, társadalmi, más esetben politikai szempontokat vettek figyelembe. Ugyanakkor, a mindenkori történelmi viszonyok, állapotok jelentős hatást gyakoroltak a települések és a településhálózat, a közigazgatási, demográfiai, társadalmi, gazdasági viszonyok alakulására, és mindezek közvetve vagy közvetlen a táj és a tájalkotó tényezők változásait is befolyásolták.

E térség és településeinek helyzetét, korszerűsödésük feltételeit a természeti-táj adottságok mellett alapvetően az infrastruktúra fejlettsége határozza meg. Ennek révén teremthetők meg és biztosíthatók a rurális térségekben is, a mezőgazdaság mellett, más hatótényezők érvényesülésének feltételei (a turizmus, a falusi turizmus fejlesztése, a bedolgozói tevékenység széles körű elterjedése, a falusi ipar meglepedése stb.). Az infrastruktúra fejlesztése, korszerűsítése az ipari beruházás, valamint az agrártermelés átalakulásának, megújulásának is egyik alapvető feltétele.

A 18 térképből álló kartográfiai anyag kutatási alapot képezhet a most szerveződés alatt levő kistájak, közigazgatási alegységek, egységek számára, a gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és természeti szféra, valamint a sajátos tájalkotó tényezők kölcsönhatásainak tanulmányozásához (pl. az erdőkivágás és a településhálózat változásai, az infrastruktúra fejlődése és a demográfiai tényezők közti viszony tér- és időbeli változásai).

Jegyzetek

A kartográfiai anyagot képező 18 térkép elkészítését támogatta:

- a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete és
- a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány.
- Az 1703-as és az 1753-as térképek Hermann Gusztáv Mihály által feldolgozott levéltári anyagot tartalmaznak.
- Az 1848 utáni térképek elkészítéséhez Bárdi Nándor bocsátott rendelkezésemre jelentős mennyiségű közigazgatás-történeti információt.

Irodalom

- Cucu V.: Considerațiuni geografice cu privire la urbanizarea satului românesc. Terra. Anul IV., Nr. 2. București, 1972. 5–13. o.
- Egyed Á.: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981, Kriterion Könyvkiadó. 359. o.
- Elekes T.: *A természeti környezet szerepe a Székely-Sóvidék településeinek kialakulásában és fejlődésében*, in: Lovász Gy. – Szabó G.: Területfejlesztés – Regionális kutatások. Tiszteletkötet Tóth József Professzor úr 60. születésnapjára. Pécs, 2000, PTE. TTK. Földrajzi Intézet. 103–110. o.
- Geografia României*, voi III. 1987, Edit. Academiei. 566–603. o.
- Gyalay M.: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*, I. kötet. Budapest, 1997. 309–311. o.
- Hajdú Z.: *A közigazgatás-földrajz történeti fejlődése és jelenlegi kutatási irányai*. In: Golobics P. – Tóth J.: Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. Pécs, 1995, JPTE TTK. 203–220. o.
- Hermann G. M. – Zepezaner J.: *Udvarhelyszék–Udvarhely vármegye, a közigazgatás változásai*. Kézirat. 2000, Székelyudvarhely. 125 o.
- Lóczy D.: Tájökológiai elméletek, módszerek és gyakorlati alkalmazásai. Földr. Ért. 3–4., 1989. 379–393. o.
- Lovász Gy.: A természeti környezettípusok hatása a településhálózat sűrűségére Dél-Dunántúlon. Földr. Közl. 1043., 1979. 248–256. o.

Erdélyi Magyar Adatbank

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

- Marosi S.: *A földrajzi táj kutatások összetettsége és alkalmazhatósága*. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 1999, MTA. 20. o.
- Mendöl T.: *Általános településföldrajz*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó. 556. o.
- Mihăilescu V.: *O hartă a așezărilor rurale din România*. In: Buletinul Soc. Regale de Geografie. Tom. LIII. București, 1934.
- Molnár E.: *Géographie des villages de la R. P. Roumanie*. In: Recueil d'études géographiques. Vol. VII. București, 1960. 24. o.
- Molnár J.: *Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876–1968)*. In: Korunk. Kolozsvár, 1992, III. évf., 9.szám. 88–97. o.
- Pap N. – Tóth J.: *A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében*. In: Limes 1999/3–4. Tatabánya. 131–152. o.
- Princz Gy.: *Magyarország településformái*. Budapest, 1922. 16. o.
- Tóth J.: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földr. Ért. 30., 1981. 268–292. o.
- Tóth J.: *Településrendszerünk legkisebb elemei*. In: Dövényi Z.: Tér – Gazdaság – Társadalom. Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak. Budapest, 1997. 205–226. o.
- Varga E. Á.: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I*. Kovászna, Hargita és Maros megye. Csíkszereda, 1998. 157–300. o.
- Votkori L.: *Székegyföld útikönyve I*. Budapest, 1998, Cartographia. 326. o.
- Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). 1960.
- Erdély és Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Szeged, 1987.
- Magyar statisztikai évkönyvek, népszámlálási adatok 1787-től napjainkig (1850, 1910). Központi statisztikai Hivatal, Budapest.
- Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrata.I. Budapest, 1987.
- Recensăminte populației și așezărilor din 1930–1992. București.
- Székegy Oklevéltár*. Magyar fordítása Benkő József (1976). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.